

TELEPÜLÉSRENDSZERÜNK FEJLŐDÉSÉNEK TENDENCIÁI¹

KÖSZEGFALVI GYÖRGY

A rendszerváltás nyomán és következményeként alapvetően megváltoztak és változnak a településrendszer fejlődésének feltételei is. Új hatótényezők érvényesülnek a településrendszer, s ennek keretében az egyes települések fejlődésében. A változások hatása nemcsak az ország térszerkezetében, a termelés és a különféle szolgáltatások területi elhelyezkedésében, hanem a településrendszerben és struktúráiban is nyomon követhető.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy nagyobb távú kitekintésben a településrendszer átalakulásának, fejlődésének milyen tendenciáival lehet számolni. Vizsgálatunk alapvetően a településrendszer várható strukturális változásával foglalkozik: a településrendszer szerkezetének - város-falu hálózat - átalakulása, új település-struktúrák megjelenése és fejlődése következményeiben milyen változásokhoz vezethet a térszerkezetben, a népesség települési viszonyaiban.

A településrendszer strukturális változásának markáns színtereként a főváros és térsége, a felgyorsuló és dinamikus gazdasági fejlődés által leginkább érintett régiók nagy- és középvárosai, valamint térségeik, s a fő közlekedési vonalak mentén fekvő települések nevezhetők meg. Ezek a változások az ország térségét feltehetően aránytalanul és egyenlőtlenül érintik majd. A területi fejlődés aránytalanságai a településrendszert és annak struktúráit is aránytalanul, egyenlőtlenül érintik, sok helyütt - valószínűsíthetően - kedvezőtlen, negatív folyamatokat válthatnak/váltnak ki az ott élő népesség települési és ellátottsági viszonyaiban, a munkaalkalmakhoz való hozzájárulás feltételeiben. Ez egyenes következménye a településrendszer öntörvényű fejlődésének, annak hatásaként érvényesül. A következmények érdemleges korrigálására az államnak, illetve a központi irányítás szerveinek csak kevés a lehetőségük. Az önkormányzatiság viszonyai között végbemenő településfejlődés, lényegében "magára utalt": az egyes településeknek maguknak kell megteremtenuik, biztosítaniuk kedvezőbb irányú, gyorsabb fejlődésük feltételeit, főként biztosítani a fejlesztés szükséges eszközeit, ösztönözni a lakosság, a vállalkozások, a különféle helyi szervezetek, civil szervezetek összefogását, konkrét fejlesztési célok érdekében kívánatos összefogását, közös cselekvését.

A településrendszer helyzetét, fejlődésének várható folyamatait vizsgáló, feltáró kutatások sok segítséget jelenthetnek az egyes településeknek is. A kutatások átfogó és sokoldalú elemzéseket, objektív értékelést adhatnak az egyes települések, településcsoportok helyzetéről, adottságairól, bemutatthatják rövidebb-hosszabb távú fejlesztésük lehetőségeit, netán korlátait. Ezen vizsgálatok, értékelések birtokában az egyes települések önkormányzatai maguk alakítják ki fejlesztési stratégiájukat, dolgoznak ki akcióprogramokat adottságaik, potenciális lehetőségeik minél teljesebb körű hasznosítása érdekében. Ennek során döntő szerepe van/lehet a települések kölcsönös érdekeltségén és érdekeken alapuló összefogásának, társulásainak, a kisebb-nagyobb térségeket átfogó településközi, regionális szerveződéseknek, szövetségeiknek.

Tanulmányunk alapjául szolgáló kutatásaink során részletesen elemeztük a településrendszer és egyes struktúráinak helyzetét a kilencvenes évek első felében. A fejlődés várható tendenciáinak vizsgálatakor az adottságok számbavétele mellett, tanulmányoztuk más fejlett/fejlettebb országok - döntően kutatási anyagok, szakirodalmi források alapján, nem nélkülözve az utazások nyújtotta lehetőségeket sem - településfejlődési folyamatait, a településrendszerek strukturális átalakulását, annak sajátosságait, az azokból levonható következtetéseket, tanulságokat.

A tanulmány szerzője - végzettségét tekintve - városrendező mérnök: több mint négy évtizedes szakmai-tudományos tevékenysége a településtudomány területéhez fűződött/fűződik. Szemléletét, szakmai megközelítésének alapjait a komplex urbanisztikai felfogás határozza meg. Ezt azért tartja szükségesnek kiemelni, hogy az olvasók a tanulmányban megállapításait, következtetéseit ennek megfelelően értelmezzék, értékeljék.

Budapest térsége településrendjének várható fejlődése, átalakulása

A rendszerváltás óta eltelt években végbement terület- és településfejlődési folyamatok nyomán valószínűsíthető az a következtetés, hogy a településviszonyok legmarkánsabb strukturális átrendeződésével a jövőben is Budapest térségében lehet számolni. A főváros agglomerációjának (a ma is érvényes korábbi lehatárolás alapján) fejlődésében különféle folyamatok együttes hatása érvényesül. Az ország népességszáma csökken, az agglomeráció településeinek többségében ugyanakkor gyarapodik. Az érintett települések népességgyarapodása több forrásból táplálkozik: a főváros területéről kitelepülőkből, az ország más térségeiből ide bevándorlókból és a hazánkban letelepedő külföldiek egy részéből, akik lakóhelyüket e települések közül választják. A népességgyarapodás nyomán jelentős volumenű lakásépítés valósult és valósul meg. A lakásépítés ösztönzőleg hat, elősegíti a települések alapinfrastruktúrájának, a lakosság infrastrukturális ellátottsági viszonyainak számokban is jól nyomon követhető fejlődését, korszerűsödését. Ez egyaránt megfigyelhető a vonalas és intézményi infrastruktúra vonatkozásában. A fővárossal agglomerálódó terület már régen túllépte az egykor központi határozattal rögzített - 43 településből álló - agglomeráció határait. A pozitív demográfiai folyamatok kiváltotta, ösztönözte agglomerációs fejlődés a főváros közvetlen térségében a településrend alakulásának döntő tényezője.

A budapesti agglomeráció erőteljes fejlődésével és területi növekedésével számolhatunk az elkövetkező évtizedekben is. Hazánk az urbanizációs fejlődés olyan szakaszába jut, amikor felgyorsul és markánsan kirajzolódik a településrendszer strukturális átalakulásának meghatározó jegyeként a szuburbiai gyors növekedése. Országon belül ennek a fejlődésnek a legszembevetőbb szintere - minden valószínűséggel - a budapesti agglomeráció (a mainál lényegesen nagyobb kiterjedésben) térsége lesz. Ma még a népesség ki-, illetve odateleplése a fejlődés egyik döntő hatótényezője. A fővárosból kivezető főutak mentén megvalósult/megvalósuló zöldmezős beruházások már ma is jelentős szerepet játszanak az agglomerációs fejlődésben. A jövőben várhatóan a felgyorsuló zöldmezős beruházások tovább erősítik az agglomeráció és a főváros sokirányú kapcsolatait, s ma a budapesti térség peremén, vagy attól távolabb fekvő városokat

is bevonják/bevonhatják a szuburbán fejlődés folyamatába. Budapest körül az agglomerálódási folyamatok erőteljes érvényesülésének eredményeként nagyobb kiterjedésű városregió kialakulásával számolhatunk.

Ebben a várható folyamatban meghatározó szerepe lehet a főváros körül elhelyezkedő belső és külső városgyűrűnek. A főváros közvetlen szomszédságában fekvő - a korábbi döntés alapján még nem a budapesti agglomerációhoz sorolt - városokat az elmúlt években felgyorsult fejlődést jelző térség agglomerálja: az összefüggő településtest magához "kapcsolja". Ezen városok között említhetjük többek között Vácot, Gödöllőt, Monort. Ebben a folyamatban döntő szerepe van/lehet a közlekedési infrastruktúra rendszereinek (vasút és közút hálózatnak). Ez a körülmény valószínűsíti azon feltételezésünket, hogy az agglomerálódás várható folyamatai Budapest távolabbi vonzásában fekvő térségekben is csápszerűen, vagyis markánsan a fő közlekedési vonalak mentén bontakoznak ki. Ez területi és települési aránytalanságokat hozhat magával az agglomerálódás által érintett térségben: intenzíven/intenzívebben összefonódó térségek váltakoznak majd olyan "árnyékterületekkel", melyekben az agglomerálódás szignifikáns jegyei - népességgyarapodás, jelentősebb lakásépítés, helyi infrastruktúra fejlődése és korszerűsödése, urbanizáltabb területhasznosítás stb. - kevéssé figyelhető meg. A fővárosba vezető, illetve onnan kifelé irányuló fő közlekedési vonalak mentén fekvő területek, települések felgyorsuló agglomerálódása a Budapest körüli belső városgyűrű térségeiben is felerősíti/felerősítheti ezen városok és a közvetlen szomszédságukban elhelyezkedő községek területi összefonódását, összenövését, összefüggő településtest kialakulását.

A főváros körüli térstruktúra nagymérvű átalakulásával, a területi, településközi kapcsolatok átrendeződésével lehet számolni. Ebben a folyamatban - a fentiekben már említettek kivül - más tényezők hatása is érvényesülhet/érvényesül. Az agglomerálódásból fakadóan kínálkozó lehetőségek kihasználására szerveződő zöldmezős beruházások e folyamat erőteljes ösztönzői lehetnek. Az infrastruktúra rendszerek erőteljes fejlődése, kiépülése döntő tényezőként említhető az agglomerálódás térformáló, a térkapcsolatokat átrendező szerepének érvényesülésében. Az infrastruktúra szerepe, jelentősége az agglomerálódási folyamatokban kettős jellegű. A közlekedési infrastruktúra rendszerei; kiváltói, ösztönzői az érintett térségekben várhatóan végbemenő folyamatoknak. Az infrastruktúra más rendszerei - mintegy követő jelleggel - tovább erősítik, teljessé teszik az új településstruktúra - adott esetben az agglomeráció - fejlődését, összefüggő településtestkénti szerveződését (a közműves víz, energiaellátás, csatornázás hálózatai, a közintézmények rendszerei stb.). A lakásépítések, mint a települési infrastruktúra egyik legjelentősebb összetevője, egyrészt kiváltják, ösztönzik az agglomerálódás folyamatát, az összefüggő településtest kiterjeszkedését eredményezik/eredményezhetik. Az infrastruktúra követő jellegű elemeinek kiépülése újabb ösztönzést ad/adhat a lakásépítési akciók megvalósításához.

Az agglomerálódás említett folyamatai kínálta lehetőségek, jelentős előnyök hasznosítása csak az érintett térségek településeinek - kölcsönös érdekeik felismerésén alapuló - együttműködése, összefogása, társulása révén mehet végbe, valósulhat meg. A települési önkormányzatiság működésének eddigi tapasztalatai e

vonatkozásban még viszonylag csekély eredménnyel szolgálnak. Az idő előrehaladtával e tapasztalatok, a települések kölcsönös érdeklődésű és érdekű társulásának előnyei (pl. az infrastruktúra koordinált fejlesztésében) és esetleges hátrányai (a környezet terhelésének nem kívánatos növekedésében) szélesebb körű érvényesülésének, megnyilvánulásának adnak majd teret. A települési önkormányzatok magasabb színvonalú működésének egyik alapvető feltételét a településközi együttműködést kifejező társulások szélesebb körű elterjedése, működése segíti/segítheti elő. Ez a körülmény is indokolja, hogy a települési önkormányzatok tevékenységében a nagyobb távú kitekintésen alapuló szemlélet, felfogás a jövőben markánsabban nyilvánuljon meg.

Az agglomerálódási folyamat várható felgyorsulása, s ennek hatására a főváros térségében kialakult agglomeráció területének jelentős kiterjeszkedése alapjaiban új feltételeket jelenthet a külső városgyűrű fejlődése számára is (Esztergom, Tatabánya, Székesfehérvár, Dunaujváros, Kecskemét, Szolnok, Salgótarján). A jövőbeni fejlődés várható tendenciáit vizsgálva, az a következtetés fogalmazható meg, hogy a külső városgyűrű által lehatárolt térségben nagy városregió kialakulásával számolhatunk. Ezt a folyamatot a vonalas infrastruktúra rendszerek országos belüli nagymérvű Budapest térségi koncentrálódása a jövőben is erősíti (pontosabban tovább erősíti). A közlekedési infrastruktúra rendszereinek eme koncentrálódását mérséklő akciók eddig még sorra-rendre megrekedtek az elméleti felvetések és az esetenkénti tervezési javaslat szintjén. Az agglomerálódás elmélyülése és földrajzi kiterjeszkedése a főváros közvetlen vonzáskörzetében mindenképpen erősíti a városregió - igaz hosszabb időtávra valószínűsíthetően - kialakulásának, fejlődésének folyamatát.

A magyarországi terület- és településfejlődés egyik legnagyobb kihívásaként a fentiekben említett témát nevezhetjük meg. Korábbi tanulmányainkban (Területi Statisztika, ill. JPTE, Pécs) részletesebben bemutattuk Budapest országon belüli központ szerepének újbóli erőteljes érvényesülését a rendszerváltás óta eltelt években. Ennek továbbgyűrűző hatása, következményei ebben a kettős térségi vetületben - agglomeráció és városregió - figyelhetők meg. Mindezek - a kilencvenes években eddig végbement fejlődési folyamatok, a várható tendenciák - indokolják, hogy a térség problémái nagyobb hangsúlyt kapjanak, s ennek megfelelően kiemelt kutatási témaként szerepeljenek. Az önkormányzatok közötti együttműködés, a központi hatalom szervei és az önkormányzatok együttgondolkodásának és cselekvésének alapvetően új formáira és módszereire, fórumaira van/lenne szükség a várható folyamatok sokoldalú megfigyelése, a szükséges beavatkozás vizsgálata, majd fokozatos megteremtése érdekében. A budapesti térség tanulmányozása arra hívja fel a figyelmünket, hogy a területi és települési problémák kezelésének teljesen új alapú megközelítésére van szükség, nemcsak az országon belül, hanem a közép-európai térség regionális együttműködését illetően is.

A főváros szűkebb-távolabbi vonzáskörzetében eddig végbement, és a jövőben várhatóan kibontakozó folyamatok hatása erőteljes ösztönzést adhat a Duna-menti térség településrendszerének strukturális átrendeződéséhez, a kialakulásban lévő településstruktúrák fejlődéséhez. Ebben a térségben jelentős agglomerálódás figyelhető meg Győr város körül, valamint az Esztergom-Komárom között

elhelyezkedő településlánc mentén. A folyamat felerősödését, elmélyülését valószínűsíthetjük a jövőt illetően. A térséghez közel fekvő, szomszédos Bécsi-medencében nagy területi kiterjedésű agglomeráció alakult ki: a települési viszonyok ilyen jellegű és irányú átalakulása a múlt század utolsó évtizedeiben bontakozott ki, majd az azóta eltelt időszak során különböző hatótényezők (földrajzi adottságok, ipar, kereskedelem, idegenforgalom fejlődése) együttes következményei érvényesültek az agglomerálódás folyamatában. Pozsony térségében az ötvenes évektől bontakozott ki markánsabban a szlovák főváros és a szomszédságában fekvő települések közötti területi összefonódás, összefüggő településstruktúra fejlődése (a város népességszáma gyorsan és nagymértékben gyarapodott, a tömeges lakásépítés akcióterületei a város külső kerületei és a szomszédos települések voltak).

A nyugat-európai térségben végbement/végbemenő agglomerálódási folyamatok jellegét, irányultságát, mozgató erőit vizsgálva, megfogalmazható következtetés, hogy e három - bécsi, pozsonyi, budapesti - egymáshoz viszonylag közeli földrajzi elhelyezkedésű településstruktúra egymás fejlődését ösztönző, felerősítő szerepe az elkövetkező évtizedekben szembetűnően érvényesülhet. Feltételezhető, hogy a nyugat-európai "banán-alakzatú" településfejlődés a Duna-mente eme térségében is megjelenhet és a településrendszer strukturális átrendeződését, átalakulását eredményezi. Ebben a folyamatban különféle tényezők együttesen érvényesülő hatásával lehet számolni: az új kihívásokhoz alkalmazkodó gazdasági átalakulás, az országok közötti munkamegosztás felgyorsuló intenzív fejlődése, elmélyülése, a sokoldalú és sokirányú kereskedelmi kapcsolatok nagymérvű dinamizálódása, s nem utolsósorban a vonalas infrastruktúra rendszerek már ma is viszonylag magas szintű fejlettsége - meghatározóan a közlekedési infrastruktúra rendszerek vonatkozásában.

A magyarországi településrendszer szerkezetének várható fejlődése, átalakulása

A magyarországi településrendszer szerkezetében az ötvenes évektől figyelhetünk meg számottevő és mélyreható változásokat. Az erőltetett ütemű iparosítás nyomán jelentős népességvándorlás bontakozott ki az országon belül. Ennek hatására felgyorsult az iparfejlesztés, az ipartelepítések térségeiben - döntően az ún. "ipari tengely" mentén - fekvő városok népességszámának gyarapodása. Különösen gyors volt a főváros népességszámának növekedése. A mezőgazdaság erőszakos átszervezésének, a termelőszövetkezetek létrehozásának következményeként a hatvanas évek elejétől jelentős tömegek hagyták el falusi, tanyasi gazdaságaikat, vándoroltak a városokba. Először a munkaalkalom reményében, majd ennek birtokában lakóhelyükként is a várost választották. A tömeges lakásépítés technikai bázisának megteremtése a lakásépítés jelentős mennyiségi növekedését eredményezte a fővárosban, a nagyvárosokban, a megyeszékhelyeken és az iparcentrumaiban. Nem olyan mennyiségben azonban, hogy a városokba beáramló, ott munkát vállalókat teljes körűen lakáshoz juttathatták volna. A fővárosban és más nagyvárosokban, megyeszékhelyeken munkát vállalók egy jelentős része ennél fogva a városok közvetlen szomszédságában fekvő községekben telepedett le, ott épített lakást maga és családja számára. A statisztikai megfigyelések a hatvanas évektől jelezték, hogy sok helyütt felgyorsult a városközeli települések

népességszám gyarapodása. A népességszám gyarapodása, a jelentős lakásépítés kényszerítő erővel hatott a helyi infrastruktúra fejlődésére, kiépülésére (közlekedési kapcsolatok, közműves víz, illetve vezetékes gázellátás vonatkozásában). A városokból a szomszédos településekre kitelepülő, illetve azokban újonnan létesített kereskedelmi, raktári létesítmények, különféle kommunális szervezetek új munkahelyeket teremtettek. Mindez összességében a városok és a közvetlen szomszédságukban fekvő települések közötti intenzív jellegű kapcsolatokat erősítette, elmélyítette.

A városok és a közvetlen szomszédságukban fekvő települések nemcsak funkcionális kapcsolatok sokasága révén, hanem területileg is összefonódtak egymással, összefüggő településtestek alakultak ki. Az intenzív településfejlődés térségeiben kialakult településtestek a településstruktúrák különböző típusaiba sorolhatók. Budapest körül - mint arról az előbbi fejezetben szóltunk - nagy földrajzi kiterjeszkedésű agglomeráció alakult ki. Lényegében száz év erőteljes ipari fejlődése és az általa ösztönzött nagyarányú népesség-koncentráció következményeként agglomeráció fejlődött Miskolc térségében, a Sajó-völgyében is. Az agglomerálódás folyamatának felerősödése az ország több helyén eltérő földrajzi nagyságú, kiterjeszkedésű agglomerálódó térségek kialakulásához, fejlődéséhez vezetett: a Zagyva-völgyében a Salgótarjáni-medencében, Szombathely-Kőszeg térségében, a Duna-mentén Esztergom és Komárom között, Pécs és Győr városok közvetlen vonzáskörzetében. Az agglomerálódás sajátos jegyei figyelhetők meg Debrecen, Nyíregyháza, Szeged, Kecskemét városok körül, melyet inkább a szuburbánus fejlődés példáinak lehet tekinteni. Intenzív funkcionális kapcsolatok mellett az anyavárosok és a közvetlen szomszédságukban fekvő települések között lazább területi összefonódás ment/megy végbe. Ebben a sajátos településfejlődési folyamatban meghatározó szerepe van a történelmileg kialakult és ma is jól nyomon követhető mezőváros-tanyák kapcsolatának. Az egykori város körüli "kerteségek" beépülnek, a város vonalas infrastruktúrája "utoléri" ezen területeket. Az agglomeráció egy sajátos példáját jeleníti meg a Balaton-térségében kialakult, üdülési jellegű agglomeráció.

A megyeszékhelyek, ipari centrumok, a középvárosok körül az intenzív funkcionális kapcsolatok még nem vezettek intenzív területi összefonódásra, összefüggő településtest kialakulására az anyavárosok és a közvetlen szomszédságukban fekvő települések között. Az agglomerálódásnak mintegy kibontakozó szakaszára jellemzően különböző nagyságú, földrajzi kiterjeszkedésű, egymáshoz még viszonylag lazán kapcsolódó település csoportok kialakulása, fejlődése figyelhető meg ezekben a térségekben. A városok körüli agglomerálódást, település csoportok kialakulását ösztönzik, erősítik a múltbeli magyarországi településfejlődés sajátos adottságai a "várospárok", "városhármasok" (pl. Kecskemét-Nagykőrös-Cegléd történelmileg kialakuló városeggyüttes, a Középbékési településhalmaz, Tatabánya-Tata-Oroszlány városhármas stb.)

A rendszerváltás utáni években végbement/végbemenő változások, társadalmi-gazdasági átalakulás sok vonatkozásban - pozitív és negatív értelemben egyaránt - érinti a településrendszer szerkezetét, a kialakult településstruktúrák helyzetét, fejlődésük feltételeit. Az ipar korábbi meghatározó szerepe a településrendszer fejlődésében, strukturális átalakulásában nagymértékben háttérbe szorult.

A településstruktúrák helyzetét, fejlődését új hatótényezők befolyásolják. Ezek szerepe ma még csak kismértékben érvényesül. Gondos számbavételük, hatásuk várható következményeinek tanulmányozása mindenképpen indokolt és szükséges.

Az ipar bázisán kialakult agglomerációk, agglomerálódó térségek - a miskolci, a Zagyva-völgyi, a közép-dunántúli, a tatabányai - helyzete ma a legkedvezőtlenebb: a korábban működött ipari üzemek, üzemsoportok nagyobb része ennek következtében munkahelyét elvesztette. Magas munkanélküliség, az ott élők elszegényedése jellemzi ezen struktúrák mai helyzetét. Az anyavárosból a megélhetés elviselhetetlen terhei miatt mind többen az agglomeráció, agglomerálódó térség településeibe költöznek: eladják egykoron az államtól, tanácstól kapott - az önkormányzattól értéken alul megvásárolt - lakásaikat. Ez további teherként nehezedik az agglomerációk településeire is. A szociális gondok, feszültségek felhalmozódnak. Az anyavárosok feszültségforrásai; a foglalkoztatás, az ellátás, a szociális problémák, s nem utolsósorban a környezetvédelem vonatkozásában a vonzástérségre is kiterjednek, az azokban fekvő települések pozícióit negatívan, kedvezőtlenül érintik.

Ez nagy kihívás, ami ma a településrendszerünkben jelentkezik, s azonnali beavatkozásokat igényel/igényelne. Ma még nagyon nehezen bontakozik ki az érintett települések összefogása, súlyos gondjaik közös érdekű és érdekeltségű mérséklése, érdembeli kezelése érdekében. Az állami segítségnyújtás mozgástere - mint már említettük - igen szűk. A terület- és településpolitika egyik kiemelt fontosságú feladata a strukturális válság által súlyosan érintett, korábban az iparfejlődés folyamán gyorsan agglomerálódott térségek problémáira a megfelelő kezelés módszereinek kidolgozása és alkalmazása. Ez egyaránt érinti a munkaerő át- és továbbképzésének, az infrastruktúra kiépítésének és fejlesztésének - főként korszerűsítésének - az új beruházások fogadási feltételei megteremtésének bonyolult feladatait. Ez nemcsak pénz kérdése. Igaz ez a legdőntőbb feltétele a nehéz helyzet megfelelő kezelésének.

Olyan modell kidolgozására és széleskörű alkalmazására lenne szükség, mely érdemben ösztönözhetné, segíthetné ezen térségek településeinek önkormányzatait az érdemi összefogásra, társulásra. Nemcsak a mai kedvezőtlen, nehéz helyzetből fakadó tennivalók teszik szükségessé a települési önkormányzatok összehangolt akcióit. A gazdaság remélt fejlődése, dinamizálódása nyomán e térségek is a fejlesztések, a zöldmezős beruházások akcióterületei lehetnek. Ezeknek a településstruktúráknak az általuk kínálta adottságok, lehetőségek hasznosítására fel kell készülniük, fokozatosan megteremtve a fogadás megfelelő feltételeit.

A hazai településrendszer strukturális átalakulásának jövőbeli tendenciáit vizsgálva, megfogalmazható következtetés, hogy a ma válságtérségekben fekvő településstruktúrákkal is számolni kell, a települési szerkezet meghatározói. Helyzetüket, pozíciójukat nagyon kedvezőtlenül, negatívan befolyásolják a gazdaság, s nyomában az elmaradó, nem kielégítő színvonalú infrastruktúrafejlődés, -korszerűsödés következményei. Környezetük állapota - a korábbi évtizedek káros, szennyező folyamatainak következményeként - igen kedvezőtlen. Ha kialakulnak és a szükséges mértékben érvényesülnek a regionális társadalmi-gazdasági fejlődés új, dinamikus hatótényezői, úgy az említett településstruktúrák szerepe nagyobb távon ismét meghatározó lehet az ország településrendszerében.

Az ország gazdaságilag, illetve a gazdasági fejlődés feltételeit illetően kiegyensúlyozott, kiegyensúlyozottabb, konszolidáltabb térségeiben a településrendszer szerkezetének átalakulásával, a korábban kialakult településstruktúrák továbbfejlődésével számolhatunk a jövőben. A kialakult agglomerálódó térségekben fekvő települések közötti funkcionális kapcsolatok elmélyülnek, sokoldalúak és intenzív jellegűek lesznek. Ennek eredményeként felerősödik a települések összefonódása, az agglomerálódás korábban kibontakozott folyamatai perfektuálódnak (pl. Szombathely-Kőszeg térségében, a Duna felső szakaszán, a dunántúli nagyvárosok - Pécs, Győr - közvetlen vonzásövezetében). A foglalkoztatási gondok mérséklésére, érdembeli kezelésére irányuló akciók, az infrastruktúra fejlesztések koordinálása, a beruházások-befektetések megnyeréséért folytatott piaci harc "összehozza" ezen térségek településeit. Igaz, helyenként ezzel ellentétes tendenciák, az összefogás helyett az elkülönülés is érvényesülhet.

Az anyavárosok lakossága ezekben a térségekben is gyarapodó mértékben a kitelepülést, illetve a bevándorlók esetében a városon kívüli letelepedést részesíti majd előnyben. Ennek alapvetően két oka van: egyrészt a magas lakásépítési költségek a városokban, illetve - állandóan emelkedő tendenciaként - a magas megélhetési költségek, másrészt a városi környezet állapotának gyorsabb szennyeződése és nagyobb mérvű károsodása, a községek kínálta kedvezőbb környezeti-földrajzi feltételek.

Azokban a térségekben, ahol a funkcionális kapcsolatok és ennek nyomán a területi összefonódás az anyavárosok és szomszédságuk települései körül várhatóan bontakoznak ki olyan intenzív jelleggel, mint az agglomerációkban, szorosabban-lazábban összekapcsolódó településcsoportok fejlődésével lehet számolni. Az Alföld területén lényegében ez - vagyis a településcsoportok kialakulása, fejlődése - jeleníti meg a településrendszer strukturális változását, átalakulását a jövőben is. A szuburbánus fejlődés lesz a strukturális átalakulás "terméke" és hordozója ezeken a területeken, szemben az ország más térségeire jellemző - "klasszikus" értelemben vett - agglomerálódással. Lényegében ez a fejlődés az egykori sajátos mezőváros-tanya jellegű kapcsolatrendszerre jellemző, az új kihívásokhoz, a társadalmi-gazdasági fejlődés új feltételeihez alkalmazkodó kifejeződésként értelmezhető és fogható fel. A Kecskemét, Szeged, Debrecen, Nyíregyháza és más alföldi középvárosok térségeiben a nyolcvanas évektől megfigyelhető településfejlődési folyamatok beható vizsgálata erre enged következtetni. Az érintett lakosság kettős kötődése - a munkahely, a különféle jellegű és szintű ellátási intézmények és az általuk nyújtott szolgáltatások a városhoz, a létfenntartás feltételei (a táplálékok előteremtése) - közvetlenül a szuburbán környezethez kapcsolja, ahhoz formálja az alapvetően megújuló város-falu, város-tanya kapcsolatok jellegét, irányát és tartalmát. A sok új kisváros megjelenése - pontosabban a községek várossá nyilvánítása - a településrendszer földrajzi térképén tagolja a nagyobb városok vonzásterét, differenciálja a településközi kapcsolatokat, a hagyományos települési szerkezetet átformálja, modernizálja, alkalmassá teszi az új kihívások várható követelményeihez.

Feltételezhető következtetés, hogy az Alföld térségének földrajzi adottságai, a településrendszer történelmileg kialakult sajátosságai, a mezőgazdasági termelés markánsabban érvényesülő szerepe, a településrendszer strukturális átalakulásának -

az ország dunántúli és északi térségeihez képest - eltérő jelleget adnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy míg az ország nyugati és északi térségeiben térben koncentráltabban megjelenő településstruktúrák határozzák meg a településrendszer átalakulását, jövőbeni fejlődését, addig az Alföld síkvidéki jellegéből adódóan, a települések funkcionális egymásra utaltságából, kapcsolataiból következő strukturális átalakulás "felolvad", földrajzilag szétterültebb lesz. Az előbbi térségekhez markánsabban kötődhetnek/kötődnek a települések egymáshoz, az utóbbiakban lazább jellegűnek tetsző kapcsolatok szötte háló határozza meg a településrendszer strukturális fejlődésének jövőbeni pályáját. Ez a körülmény a települési önkormányzatok lehetséges együttműködésének is eltérő, legalábbis lényegesebben eltérő keretet szab. Ez a legszembetűnőbbben a települések infrastruktúra fejlesztésére irányuló akcióiban nyilvánulhat meg: a vonalas infrastruktúra települések közötti összehangolt fejlesztését, ha nem is fékezi, de lényegesen mérsékelheti (pl. közműves vízellátás, szennyvízelvezetés vonatkozásában). Ez a közintézmény hálózat fejlesztését illetően is megnyilvánulhat (a települések közötti nagyobb távolságok, a településrend ritkább szemszerkezete csökkentheti több település ilyen irányú érdekeltségét az összehangolt fejlesztési akciókban a helyszíni tapasztalatok szerint).

A főközlekedési vonalak szerepe a településrendszer fejlődésében, szerkezetének átalakulásában

A közlekedési - különösen a főközlekedési - kapcsolatoknak, az azokat közvetítő, fogadó vonaloknak mindenkor meghatározó szerepe volt a települések életében, fejlődésében. A települések - különösen a városok - fejlődésének több ezer éves folyamata ezt mutatja.

A közlekedési vonalak és az azokon lebonyolódó forgalom szerepe, jelentősége különösen megnőtt az utóbbi évtizedekben. Meghatározó mértékben annak nyomán és következményeként, hogy a közlekedési kapcsolatok, az általuk gerjesztett forgalom a vasútról a közutakra - autópályákra, gyorsforgalmú útvonalakra - terelődött át. Igaz, a gyors műszaki fejlődés eredményeként a fejlett országokban az elmúlt évtizedekben a vasút megőrizte korábbi szerepét a települések közötti kapcsolatok közvetítésében, fogadásában, s ennek nyomán mérsékelte a közutakon bonyolódó forgalom nagyságát.

A közlekedési vonalakon lebonyolódó forgalom nagysága, jellege, intenzitása meghatározó tényezőként érvényesül a településrendszer szerkezetének változásában, strukturális átalakulásában (mint arra korábban utaltunk). Az agglomerációk, agglomerálódó térségek, városrégiók kialakulása, fejlődése a világ különböző országaiban, így hazánkban is azt mutatja, hogy ebben a folyamatban elsődleges a közlekedési vonalak szerepe, a közlekedési infrastruktúra fejlettsége.

A településstruktúrák szerkezetének vizsgálata arra hívja fel a figyelmet, hogy a közlekedés vonalai - elsősorban és döntően a közutak - ösztönzik, elősegítik a települések területi összefonódását, összefüggő településcsoportok kialakulását és fejlődését. Az autópályák, autótutak kiépülését követően szembetűnő, hogy azok közvetlen közelében, szomszédságában építési tevékenység - elsősorban lakóház építkezések - bontakozott/bontakozik ki. A hazánkban eddig megépült autópályák

mentén, közelében - mint például az M1, M7 autópályák - különösen a főváros szomszédságában, gyarapodó kiterjedésű építési területeket figyelhetünk meg. A rendszerváltás óta eltelt időszak tapasztalatai azt jelzik, hogy ez a folyamat felerősödött. Nemcsak a lakásépítés akcióterületei "vonzódnak" a fő közlekedési vonalak mellé, annak közelébe, hanem az új zöldmezős beruházások mind nagyobb része is prioritást ad a telephely választás során az ilyen jellegű elhelyezkedésnek. A nagy/nagyobb településstruktúrák térségeiben gyorsabb ez a folyamat, szembevetve a fő közlekedési vonalak mentén egykor szabad területek besűrűsödése, lakóépületekkel, idegenforgalmi-vendéglátó létesítményekkel, bevásárló központokkal, sőt ipari, termelő, összeszerelő, illetve forgalmazási-raktározási célokat szolgáló létesítményekkel.

Ez a folyamat feltartóztatatlannak tűnik, tartós tendenciaként érvényesül. A járműállomány nagyarányú növekedése kiváltotta tetemes járműforgalom - a rendszerváltás előtti időszakhoz képest - kényszerítő erővel hat a közúthálózat modernizálására, fejlesztésére (autópálya hálózat továbbépítése, a főközlekedési utak felújítása). Ezek az akciók következményeikben a kialakult településstruktúrák további földrajzi kiterjeszkedését, új struktúrák kialakulását, fejlődését ösztönözhetik. Ugyanakkor a településrendszer strukturális átalakulásának egyik dinamizáló tényezőjeként is tekinthetjük a fő közlekedési útvonalakat. Mint említettük, vonzás gyakorolnak a nyomvonalak által érintett térségekben a népesség lakásépítési szándékaira, a különféle vállalkozások (ipari, raktározási, nagykereskedelmi, idegenforgalmi stb.) zöldmezős beruházásainak telephely választására. Ily módon a fő közlekedési útvonalak mentén kínálkozó építési lehetőségek többirányú hasznosítása révén új települési tengelyek, struktúrák jelennek/jelenhetnek meg a hazai településrendszerben is.

Ezek hatása a településrendszer fejlődését, átalakulását kettős értelemben befolyásolja. Egyrészt összehozza az ország egyes térségeiben viszonylag egymás közeli, földrajzi szomszédságában kialakult településstruktúrákat. Felgyorsíthatja fejlődésüket, s ennek hatásaként nagyobb térségek települési viszonyainak átrendeződését eredményezheti. Ilyen jellegű fejlődéssel a korábban tárgyalt budapesti térségben, és Észak-Dunántúl övezetében számolhatunk: ebben a folyamatban az M1-es autópálya vonzó hatása, terület- és településfejlesztési következményei érvényesülhetnek. A fejlődés hasonló helyzet kialakulását eredményezheti az M7-es autópálya vonzásövezetében, tekintettel a balatoni térség agglomeráltságának elért intenzív jellegére, Székesfehérvár és a Velencei-tó körül fekvő településcsoport funkcionális kapcsolataira és az agglomerálódás kibontakozó tendenciáira. Valószínűsíthető az M3-as autópálya, illetve tervezett gyorsforgalmi autópályák folytatása nyomán kialakuló vonzásövezet településstruktúra átalakító hatása, az érintett térségben kialakult/kialakuló településcsoportok, a miskolci agglomeráció közötti területi összefonódásra, az ország északi térségében jelentős földrajzi kiterjeszkedésű területen a települési viszonyok - hosszú folyamatot feltételező - átstrukturálódására. Az M5-ös autópálya mentén hasonló folyamatokkal számolhatunk. Az előbbi fejezetben az Alföld térségével kapcsolatosan említett strukturális változások egyik markáns tényezője, hordozója lehet a főközlekedési kapcsolatokból kínálkozó lehetőségek hasznosítása. Különösen Szeged, illetve Kecskemét térségében valószínűsíthetők - az ország gazdaságának remélt

dinamikus/dinamikusabb fejlődése nyomán és eredményeként - különböző irányú és jellegű átrendeződések a térszerkezetben és a települési viszonyokban. Szinte minden, nagy forgalmat lebonyolító főforgalmú útvonal mentén várhatók hosszabb, nagyobb távon strukturális változások a terület-felhasználásban, a térszerkezetben, a népesség településrendjében, területi elhelyezkedésében (pl. az északkelet-magyarországi térségből Kárpát-Ukrajna, az Alföld keleti térségéből Erdély, Románia felé irányuló főközlekedési útvonalak mentén, illetve vonzáskörzetében stb.).

A főközlekedési útvonalak, az azokon lebonyolódó személy- és teherforgalom fontos ösztönző tényezője lehet a határmenti térségek felzárkóztatásának, aktív bekapcsolódásának a két, vagy többoldalú nemzetközi gazdasági kapcsolatok, majd megfelelő feltételek esetén az országok közötti dinamikusabb területi munkamegosztásba, regionális együttműködésbe. Ezek a vonalak, mintegy csápokként összehozhatják, összekapcsolhatják a határmenti térségek nagyobb városait, regionális centrumait, s azok körül kialakult/kialakuló településegységeket, struktúrákat. Leginkább erre Észak-Dunántúl térségében Győr-Pozsony, Győr-Bécs irányában nyílhat lehetőség a közvetlen gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok vonatkozásában. Ilyen jellegű kapcsolatok alakulhatnak ki - a teljesség igénye nélkül említve - Szombathely és Burgenland középső régiójának települései, Nagykanizsa és a horvátországi Károlyváros, illetve Zágráb, Pécs és Eszék, Szeged és Szabadka, Békéscsaba és Arad, Debrecen és Szatmárnémeti között, illetve Nyiregyháza-Záhony felől Ungvár irányába. Természetesen ez ma még távolabbi remények tartománya. A főközlekedési vonalak ösztönözte településfejlődési, strukturális átalakulási folyamatok - objektív jellegükből következően - ösztönözheti kezeket - a jelenleg mér teoretikus megfontolásnak tűnő - kapcsolatokat.

A nyugat-európai országok határmenti térségeiben az elmúlt másfél-két évtizedben végbement településfejlődési folyamatok, településrendszerek strukturális átalakulásának példái tanúsítják a szoros/szorosabb gazdasági, kereskedelmi és egyéb jellegű kapcsolatok intenzív fejlődését, a regionális együttműködést, a határmenti térségek korábban meglévő el-, illetve lemaradásának jelentős mérséklődését, egykoron perifériális helyzetükből következő hátrányok viszonylag gyorsan végbement felszámolódását (pl. Basel térségében, a Rajna-völgyében, Svájc és Franciaország között, Dánia és az északnémet területek érintkezésének régiójában és sok helyütt máshol Nyugat-Európában).

A településstruktúrák szerepe az ország településrendszerében

Jelen tanulmány szerzőjének először a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején - az akkor működött Építésügyi- és Városfejlesztési Minisztérium több éves jelentős anyagi támogatása alapján - nyílt lehetősége a hazai településrendszer strukturális változását megjelenítő folyamatok és hatásuk nyomán kialakult településstruktúrák vizsgálatára és értékelésére. Ezekben az években OTKA pályázaton nyert kutatások keretében vizsgálja újra a témát, tekintettel az első vizsgálatok óta eltelt időszak alatt - a nyolcvanas években és a kilencvenes évek első felében - végbement változásokra.

A Központi Statisztikai Hivatal a nyolcvanas évek közepétől rendszeresen publikál adatokat a településstruktúrák helyzetéről, alapul véve a szerző korábbi kutatásainak eredményeit. A Hivatal által a Területi Statisztikai Évkönyvben 1996-ban közzétett, 1995-re vonatkozó adatok szemléltetően tanúsítják a településstruktúrák helyzetét, szerepét és jelentőségét a mai magyarországi településrendszerben. Tanulmányunk befejezésekként idézünk ezekből az adatokból, illetve azok alapján végzett számításaink eredményeit mutatjuk be.

1995-ben a településstruktúrákban 6,3 millió ember, az ország népességének 61%-a élt, Budapest nélkül 4,4 millió. Ez az egyetlen adat önmagában is jelzi, hogy az ország népességszámának területi koncentrálódásában milyen meghatározó szerepe van a településstruktúráknak. Az ország lakásállományának 61,6%-a itt található.

A településstruktúrákban élő népesség infrastrukturális ellátottsági viszonyai kedvezőbbek, illetve valamelyest kedvezőbbek az ország egészére vonatkozó mutatóknál. A vezetékes gázt fogyasztó háztartások ezer lakosra jutó száma a településstruktúrákban (összességükben) 282, az ország egészét illetően 229. A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya 87,5% a településstruktúrákban, 78,9% országosan. A közcsatorna hálózatba bekapcsolt lakások aránya 63,3%, illetve 44,2%. Egy házi orvosra és házi gyermekorvosra 1.526 lakos jut a településstruktúrákban, 1.568 országosan. A működő kórházi ágyak 10000 lakosra jutó száma 121, illetve 91.

Még markánsabban kirajzolódik a településstruktúrák jelentősége, ha a vállalkozásokban betöltött szerepüket, vagy jelenleg az iparban alkalmazásban állók számát vizsgáljuk. A vizsgálatunk alapjául szolgáló statisztikai megfigyelések adatai alapján - a megfigyelt időpontban - a jogi személyiségű vállalkozások száma országosan 116.928 volt, közülük 98.037 a településstruktúrákban működött (Budapesten a számuk 52.539 volt). A jogi személyiség nélküli vállalkozások száma országosan 929.155 volt, ebből a településstruktúrákban működők száma 695.326 volt (Budapesten a vonatkozó időpontban 273.519 jogi személyiség nélküli vállalkozás működött). A jogi személyiség nélküli vállalkozásokból egyéni vállalkozás volt összesen 791.271, ebből a településstruktúrákban 527.422 működött, Budapesten pedig 217.193 (az ország összes egyéni vállalkozásainak közel negyede - a statisztikai megfigyelések szerint). 1995-ben az országban 723.816 fő állt alkalmazásban az iparban, a településstruktúrákban 503.754 fő, míg Budapesten 109.277 főnek biztosított az ipar munkaalkalmat.

Az utóbbi adatsor kivételével a többi, fentiekben bemutatott adatokat illetően meghatározó, vagy jelentős Budapest szerepe: nemcsak az ország egészéhez viszonyítottan, hanem a településstruktúrákon belül is. Ennek ellenére az adatok alapján szemléletesen nyomon követhető a településstruktúrák vitathatatlan szerepe, jelentősége a mai magyarországi településrendszerben. A KSH által publikált adatok - a tanulmány szerzőjétől némileg eltérően - 646 várost, illetve községet sorolnak a településstruktúrák közé 2.749 város, illetve község a településstruktúrákon kívül helyezkedik el).

Jegyzetek

¹ Jelen tanulmány a T 22/99 sz. OTKA pályázat keretében végzett kutatások alapján készült.

Irodalom

- Csatári Bálint (1995) Az Alföld helyzete és perspektívái. Békéscsaba
- Erlích É. - Révész G. - Tamási P. (1994) Kelet-Közép-Európa - honnan, hova? Akadémiai Kiadó, Budapest
- Enyedi György (1994) Budapest az európai nagyvárosi rendszerben. Európai Szemle V. évf. 2. sz.
- Enyedi György (1996) Regionális folyamatok Magyarországon. Ember-település-régió, Budapest
- Enyedi György (1997) Városok a közép-európai átmenetben. Társadalmi Szemle, 8-9. sz. :42-56. o.
- Erdősi Ferenc (1991) Kommunikáció és térszerkezet. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kőszegfalvi György (1984) A magyarországi településrendszer strukturális változása. Területfejlesztési Közlemények 13., Budapest
- Kőszegfalvi György (1993) A főváros fejlesztésének új feltételei. Településfejlesztés 3. sz.
- Kőszegfalvi György (1995) Budapest szerepe, jelentősége az ország társadalmi-gazdasági életében. Kézirat, KSH Budapesti Igazgatósága, Budapest
- Kőszegfalvi György (1995) Rendszerváltás és települések. Habilitációs előadás kézírata, JPTE, Pécs
- Kőszegfalvi György (1995) Meddig ér a budapesti agglomeráció? Kézirat, KSH Budapesti Igazgatósága, Budapest
- Kőszegfalvi György (1997) Hazánk középvárosai. JPTE Közleményei, Pécs
- Mészáros Rezső (1994) A település térbelisége. JATEPress, Szeged
- Perczel Gy. - Tóth J. (szerk.) (1996): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Eötvös Kiadó, Budapest
- Rechnitzer János (1993) Szétszakadás, vagy felzárkózás. MTA RKK, Győr
- Szabó Gábor (szerk.) (1997) Város és vonzáskörzete. Őn•kor•kép Kiadó, Budapest
- Tóth József (1988) Urbanizáció az Alföldön. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tóth József (1993) Nagyvárosok a magyar településrendszerben. Comitatus III. évf. 7-8. sz. 40-54. o.